

ITTZÉS NÓRA

*A magyar nyelv nagyszótárának lexikográfiai koncepciója,
különös tekintettel a szemantika és a grammatika
összefüggésére a szótárírásban*

című doktori értekezésének

TÉZISEI

Témavezető: Dr. Kenesei István

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM
Nyelvtudományi Doktori Iskola

Szeged, 2011

Dolgozatomban *A magyar nyelv nagyszótárának* (a továbbiakban Nszt.) lexikográfiai koncepciójával, valamint a szótár néhány *a*-á, illetve *b* betűs szócikkével foglalkozom. A dolgozat a koncepciót kibontó szerkesztési szabályzat, valamint a szócikkek elemző bemutatásával nagyszótári munkám eddigi legjelentősebb eredményeit foglalja össze. E több mint tízéves munka a próbaszócikkek írásától a szerkesztési szabályzat kidolgozásán át a szócikkíróként, szerkesztőként, majd főszerkesztőként végzett tényleges szótárírói tevékenységig terjedt.

Az Nszt. a magyar lexikográfiában új szótártípust vezet be: a korpuszalapú nagyszótárt. A műfaj, a korpuszalapúság és az elektronikus forma a nyolcvanas évek közepi újrainduláskor, a feldolgozott korszak kezdő- és záróéve a kilencvenes évek második felében véglegesedett, de a próbaszócikkírást meghaladó rendszeres lexikográfiai munka elkezdésekor nem volt részletes szerkesztési szabályzata a szótárnak. Ezt a próbaszócikkírást és az első teljes szócsalád kidolgozásának tapasztalatai alapján magam készítettem el.

A szerkesztési szabályzat első változata még egy részletezőbb szótár szerkesztési elveit foglalta össze, átdolgozását az tette szükségessé, hogy az Akadémia végül rövidebb idő alatt elkészíthető és kevesebb címszót tartalmazó szótár mellett döntött. A szabályzat kialakítását a nagyszótári

műfajból adódó elvi megfontolások és gyakorlati szempontok egyaránt befolyásolták: a szerkesztési szabályzatnak **1.** tükröznie kell, hogy a szótár rendszer, **2.** lehetővé kell tennie, hogy a feldolgozandó anyag válogatásában és feldolgozásában ad hoc megoldások helyett egységes szemléletet lehessen érvényesíteni, **3.** vállalnia kell, hogy ehhez nem csupán a fő elvek, fő vonalak meghatározására, hanem a teljes szótári struktúra részletes kidolgozására szükség van, és **4.** alkalmasnak kell lennie arra, hogy a lexikográfiai tapasztalatokkal nem rendelkező szótári munkatársak a nagyszótári munka során mielőbb elsajátítsák a szótárírást. A szerkesztési szabályzatban kirajzolódó koncepció néhány ponton alapvetően eltért a korábbi elképzelésektől. Egyrészt a műfajhoz és a korpusz sajátosságaihoz igazodva teljesen új szócikkstruktúrát alakított ki, az Nszt. értelmező szótári jellegét erősítve ezáltal. Másrészt új alapokra helyezte a szótár szófaji minősítési rendszerét, és így a lexikográfiai leírásban a szemantikai szempontok mellett hangsúlyossá tette a grammatikát.

A dolgozat bevezető fejezete azt vizsgálja, hogy az Nszt. milyen helyet foglal el a magyar értelmező szótárak körében –, valamint más nyelvek nagyszótárainak sorában is elhelyezi a szótárt. Az Nszt. nemcsak vagy elsősorban nem címszavai számában, hanem mint szóállományának jelentésstruktúráját, a

jelentések grammatikai és lexikai meghatározottságát legrésztelvezőbbben feltáró és történeti dimenziót is érvényesítő értelmező szótár egyedülálló a magyar lexikográfiában. Korpuszhoz kötött elemzéseivel új lexikográfiai módszertant valósít meg az értelmező szótárak területén, és biztos alapokra helyezi a lexámák szemantikai és grammatikai leírását. Az Nszt.-t – a történeti megközelítés korlátozottsága és a nagyszótárakra egyébként oly jellemző etimológiai egység hiánya ellenére – nemzetközi összehasonlításban is jelentőssé teszi a grammatikai-szófaji elemzés hangsúlyossága, amely a szótárban szigorúan a szemantikai leírás eszközeként jelenik meg, valamint a magyar szótáriradalomban is különleges utalozási rendszere.

A disszertáció fő fejezete az Nszt. szerkesztési elveit és azok szótári megvalósulását tárgyalja. E szótári koncepciónak két meghatározó fontosságú sajátossága a már említett rendszerszemlélet és a szemantikai megközelítés, vagyis hogy a szótár mint rendszer a nyelvi rendszer leírásának sajátos eszköze, illetve hogy a nagyszótárnak mint értelmező szótárnak a jelentéseknek és a jelentések viszonyrendszerének bemutatása a legfontosabb feladata. A teljes szótár és ezen belül az egyes szócikkek felépítését, valamint a szótári leírás eszközeit és azok alkalmazását is meghatározza ez a két szempont. A fejezet

felépítése a szótárban alkalmazott lexikográfiai elemzéshez igazodik, és szócikkekységek szerint vizsgálja annak eszközeit.

A fejezetben hangsúlyosan kerül elő a szótári címszó kérdése. Mivel azonban a szótárban a lexikográfiai elemzés tárgya nem egyszerűen a szó, hanem a lexéma, a dolgozatnak fontos témája a lexéma fogalma és a lexéma értékű szókapcsolatok címszavasításának lehetősége, illetve szócikken belüli kezelése is.

A lexikalizálódás kérdése nemcsak a címszavak meghatározásában döntő szempont, hanem végighúzódik a teljes dolgozaton, mintegy tükrözve, hogy a lexikográfiai elemzésben is zsinórmértékül szolgál. A lexikalizálódás kritériumának érvényesítése, illetve a szemantikai megközelítés elsődlegessége a teljes szótári textusban valójában meghatározza azt is, hogy a jelentésstruktúra kialakítása és a szótári értelmezés mellett melyek azok a grammatikai és lexikai, tehát a szó morfológiai és szintaktikai viselkedését, illetve használati körét és stílusértékét kifejező jellemzők, amelyeket a jelentésnek – mint a jel és jelölt közötti viszonyinak, a nyelvi jel funkciójának – a feltárása érdekében a szótári elemzés során vizsgálni, illetve a szótárban tükrözni kell. Az Nszt. a magyar szótári irodalomban kiemelkedően következetes a tekintetben, hogy ezeket a nem közvetlenül jelentésbeli információkat annyiban és akkor adja meg, amennyiben és amikor ez a szó

szemantikai térképének megrajzolásához szükséges. A szerkesztési koncepció kialakításakor fontos volt tehát, hogy a nyelvtani és a lexikai információkat a szótárban szabályozottan, következetesen és a szemantikai megközelítésnek alárendelten lehessen alkalmazni.

A grammatikai jellemzők közül kiemelkedik a szófaji minősítés mint a szó grammatikai jelentésének legáltalánosabb megjelölése. Mivel az Nszt. egyrészt a magyar lexikográfiában eddig még nem használt új szófaji kategóriákat (a partikulát és a módosítószót) vezet be minősítési rendszerébe, másrészt minden címszaváról a korpusz adatai alapján új szófaji elemzést készít (ennek eredménye természetesen az esetek túlnyomó részében egybeesik a korábbi szótárakéval), a dolgozat (ahogy a szerkesztési szabályzat is) a nyelvtani vonatkozású lexikográfiai problémák közül a szófaji rendszer és a szófaji leírás kérdéseit tárgyalja a leghangsúlyosabban. Egy ilyen megközelítésű szótár készítésekor általában is fontos, de az Nszt. esetében a korpuszalapú szófaji elemzés, illetve az új szófaji kategóriák bevezetése kikerülhetetlenné teszi annak átgondolását, hogy **1.** alkalmas-e a szótár arra, hogy teljes árnyaltságában tükrözze a nyelvtanok szófaji rendszerét, milyen viszonyban legyen a nyelvtan, illetve a szótár szófaji rendszere; **2.** milyen gyakorlati megoldásokat lehet találni annak az ellentmondásnak a feloldására, hogy jóllehet a szótárnak nem feladata a

grammatika vitás kérdéseiben dönteni, minősítéseivel mégis állást kell foglalnia azokban; **3.** szófaji minősítésként mindig alkalmazhatók-e tényleges szófajt jelölő kategóriák, vagy gyakorlati megfontolások alapján mely esetekben van szükség ezek helyettesítésére, illetve szófaji altípusok kiemelésére; **4.** mennyiben és milyen módon befolyásolja az adott szó lexikográfiai leírását, jelentésszerkezetét és értelmezését a szófajával szorosan összefüggő szintaktikai, illetve morfológiai viselkedése.

Részletesen tárgyalja a dolgozat a lexikai minősítések kérdését is. Fogalmilag és funkcionálisan tisztázza e kategóriák szerepét: a lexikális elemek szókészleti helyzetére, valamint használatának, stilisztikai értékének lexikalizálódott sajátosságaira vonatkozó minősítő-besoroló jellegű kifejezéseket a szemantikai leírás eszközének tartja, és megállapítja, hogy a lexikai minősítés a korpuszalapú szótárban nem tekinthető a preskripció eszközének, hanem a deskripciót szolgálja. Ki kell azonban emelni azt is, hogy bármennyire átgondolt és részletező a szerkesztési szabályzat leírása a lexikai minősítésekről, a minősítés megvalósítása a szótárírás gyakorlatában az egyik legnehezebb szótárírói feladat az Nszt. szinkronián túlnyúló korpusza alapján.

A dolgozat a nagyszótári koncepció, illetve ennek megfelelően a szótári struktúra négy olyan elemével foglalkozik

még részletesen, amelyek a magyar értelmező szótári irodalomban egyedülállóak, s módszertanilag is megújították a szótári leírást.

Az Nszt. egyik legfontosabb újdonsága, hogy korpuszalapú szótár. A lexikográfiai leírás tehát nem a mentális szótár vagy korábbi szótári feldolgozások alapján, hanem saját összeállítású szöveggyűjtemény, ún. korpusz adatainak elemzésével készül. Mivel a szótár minden feldolgozott jelentését egy vagy több olyan visszakereshető példamondattal illusztrálja, amely a szó jelentését, kontextuális kötöttségeit, grammatikai viselkedését, lexikai meghatározottságát jól tükrözi, és mindig megadja az időhatárokon belüli első előfordulást is, a disszertáció foglalkozik a szótár adatolási elveivel, a példamondatok kiválasztásának szempontjaival és a háromféle adatbázis eltéréseiből adódó bibliográfiai és filológiai kérdésekkel.

Az értelmező szótáraktól a frazeológia vizsgálatában is eltér az Nszt. Jóllehet – elsősorban gyakorlati megfontolások alapján – nem vizsgálja a mondat értékű állandósult szókapcsolatokat, az ún. értelmezett szókapcsolatokat azonban, akárcsak a vonzatokat, igyekszik minél teljesebben, következetesen és szabályozott módon feldolgozni. A dolgozat részletesen foglalkozik az értelmezett szókapcsolat fogalmával, az értelmezett szókapcsolattá válás kritériumaival, a frazémák

elkülönítésének kérdéseivel, vezérszavuk meghatározásával, valamint felvételük módjával.

Az Nszt. a korábbi szótárakban már kiforrott szócikktípusok (önálló és utaló szócikk) mellett új szócikktípust alakított ki, az ún. bokrosított szócikkeknek azt a formáját, amelyekben összetett szavak elő-, illetve utótagja válik címszóvá, az összetett szavakat pedig annak jelentéseibe sorolva adatolja. A disszertáció az alcímszóvá válás feltételeinek és a bokrosított szócikkek sajátosságainak bemutatása mellett foglalkozik az igekötőknek, valamint a képző- és ragszerű utótagoknak – elsősorban adatolási szempontból – a bokrosításhoz hasonló szótári feldolgozásával.

Az Nszt. újdonsága és rendszerszemléletének egyik legfontosabb mutatója a szótárban kettős feladatot ellátó, szabályozott és gazdag utalózási rendszere. Az utalások egyrészt olyan információkat sűrítene az adott címszóról, amelyek a lexikográfiai leírás és a címszószám korlátozottsága miatt kifejtve nem kerülhettek be a szócikkekbe, másrészt lehetővé teszik, hogy a felhasználó a szótár bonyolult struktúrájában megtalálja a keresett információt. A dolgozat ismerteti az utaló szócikkek két típusát (alaki és szócikkfejes utaló). Foglalkozik a szócikk belsejében alkalmazott utalásokkal, amelyek a címszóvá nem váló származékszavak, ritkábban bizonyos szóalakok megtalálását teszik lehetővé, és leírja a

szótárban vagy a korpuszban előforduló címszavakhoz elvezető szócikk végi utalások típusait.

A dolgozat a szótár szófaji rendszerének bemutatása és a mögötte meghúzódó szemlélet ismertetése mellett külön fejezetet szentel néhány olyan szócikk részletes elemzésének, amelyek példaértékűen mutatják a szótárban megvalósuló grammatikai-szófaji leírás módszertani újdonságait. A funkcionális hangsúlyú szótári lexikográfiai elemzést illusztrálja a két szófajú (mutató névmási és névelői) *az* szócikke. A szótárnak nyilvánvalóan nem feladata dönteni abban a szófajelméleti kérdésben, hogy önálló szófaji osztály-e a névmás vagy sem, de a névmási szófajok adalékokat szolgáltathatnak a fenti kérdés eldöntéséhez is. Az *alig* és a *bizony* szó, illetve szócsaládjuk annak folyamatnak a természetéről árul el sokat, amelynek során szófajváltással, illetve szóösszetétellel új szófajok keletkeznek. A szerkezetileg az önálló, adatolásával pedig az ún. bokrosított szócikktípust illusztráló *-beli* képzőszerű utótag szócikke nem csupán egy átmeneti kategória szótári leírására ad mintát, hanem szemantikai vonatkozásban is újdonságokkal szolgál.

E szócikkek és a műhelytanulmányok egyrészt képet adnak nagy mennyiségű adat szemantikai-szófaji elemzéséről, másrészt – és ez általános lexikológiai-lexikográfiai tanulságokkal is szolgál – bemutatják a nyelvtani kategóriák,

elsősorban a szófaji minősítés jelentéshez kötött alkalmazásának módszereit. És nem árt azt sem hangsúlyozni, hogy a korpuszalapú szótár – különösen ezekben a szótípusokban – igen jelentős mennyiségű (nem fiktív) adat elemző értékelésével alá tud támasztani vagy el tud bizonytalanítani tendenciaként érzékelt jelenségeket, másrészt a műfajra jellemző besorolási-döntési kényszer miatt felszínre hoz és verbalizál számos olyan kérdést, amely ugyan a grammatika tárgykörébe tartozik, de amely kérdésként eddig talán nem fogalmazódott meg a grammatikusok számára.

Publikációk:

- Ittész Nóra 1985. Keresztyén – keresztény. *Diakónia*, 2: 69–71.
- B. Lőrinczy Éva (főszerk.) 1988. *Új magyar tájszótár 2.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 1175 p. (szócikkek)
- Ittész Nóra 1990. „Én prófétáktól származom”. Biblikus hatások Füst Milán: A magyarokhoz című versének költői nyelvében. *Diakónia*, 2: 10–14.
- B. Lőrinczy Éva (főszerk.) 1992. *Új magyar tájszótár 3.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 1342 p. (szócikkek)
- Ittész Nóra 1997. Szabadság hőse és bohóca. Kosztolányi Dezső: Esti Kornél éneke című verséről. *Credo*, 1–2: 63–68.
- Ittész Nóra 2002. Az Akadémiai nagyszótár szerkesztési szabályzata. In Csengery Kinga–Ittész Nóra (szerk.): *Mutatványok az Akadémiai nagyszótárból.* MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 13–98.
- B. Lőrinczy Éva (főszerk.) 2002. *Új magyar tájszótár 4.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 1008 p. (szócikkek)
- Ittész Nóra 2003. Néhány szó jelentésváltozásának tükröződése magyar értelmező szótárakban. In Büky László–Forgács Tamás (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei III. Magyar és finnugor jelentéstörténet. 2002. október 16–17.* Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 97–105.
- Ittész Nóra 2005. Szófajváltás és szóösszetétel: új szófajok a Nagyszótárban. Szótörténeti adalékok az *alig* szócsaládhoz. In Mártonfi Attila–Papp Kornélia–Slíz Mariann (szerk.): 101

írás *Pusztai Ferenc tiszteletére*. Argumentum, Budapest, 110–115.

Ittész Nóra (főszerk.) 2006. *A magyar nyelv nagyszótára 2. A–azsúroz*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 1552 p. (szócikkek)

Ittész Nóra 2006. Tájékoztató a szótár szerkesztési elveiről, szerkezetéről és használatának módjáról. In Ittész Nóra (főszerk.): *A magyar nyelv nagyszótára 1. Segédletek*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 23–50.

Ittész Nóra 2007. A minősítés kérdése a szótárban. In Domonkosi Ágnes–Lanstyák István–Posgay Ildikó (szerk.): *Műhelytanulmányok a nyelv műveléséről*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 71. 95–103.

Ittész Nóra 2007. Szófaji kérdések A magyar nyelv nagyszótárában. In Benő Attila–Fazakas Emese–Szilágyi N. Sándor (szerk.): *Nyelvek és nyelvváltozatok. Köszöntő kötet Péntek János tiszteletére*. Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége Kiadó, Kolozsvár, 2007, 371–379.

Ittész Nóra 2009. A magyar nyelv nagyszótára. In Fábíán Zsuzsanna (szerk.): *Szótárírás és szótárírók*. Lexikográfiai füzetek 4. Akadémiai Kiadó, Budapest, 65–80.

Szerkesztett művek:

- B. Lőrinczy Éva (főszerk.) 1988. *Új magyar tájszótár 2.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 1175 p.
- B. Lőrinczy Éva (főszerk.) 1992. *Új magyar tájszótár 3.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 1342 p.
- Csengery Kinga–Ittész Nóra (szerk.) 2002. *Mutatványok az Akadémiai nagyszótárból.* MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 158 p.
- B. Lőrinczy Éva (főszerk.) 2002. *Új magyar tájszótár 4.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 1008 p.
- Ittész Nóra (főszerk.) 2006. *A magyar nyelv nagyszótára 1. Segédletek.* MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 1119 p.
- Ittész Nóra (főszerk.) 2006. *A magyar nyelv nagyszótára 2. A–azsúroz.* MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 1552 p.
- B. Lőrinczy Éva (főszerk.) 2010. *Új magyar tájszótár 5.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 856 p.

Szaklektorált, illetve szakértőként jegyzett művek:

- Gaál Edit [1993.] *Nyelvről, anyanyelvről 15 éveseknek.* Calibra Kiadó, Budapest, 184 p.
- Gaál Edit [1995.] *Nyelvről, anyanyelvről 16 éveseknek.* Calibra Kiadó, Budapest, 239 p.
- Kugler Nóra–Lengyel Kára–Tolcsvai Nagy Gábor 1998. *Magyar nyelv tankönyv 10–11 éveseknek.* Korona Kiadó, Budapest, 262 p.

- Kugler Nóra–Tolcsvai Nagy Gábor 1998. *Magyar nyelv tankönyv 14–15 éveseknek*. Korona Kiadó, Budapest, 193 p.
- Kugler Nóra–Tolcsvai Nagy Gábor 1999. *Magyar nyelv tanári kézikönyv a Korona Kiadó 10–11 évesek számára készült tankönyvéhez*. Korona Kiadó, Budapest, 225 p.
- Kugler Nóra–Tolcsvai Nagy Gábor 1999. *Magyar nyelv tankönyv 11–12 éveseknek*. Korona Kiadó, Budapest, 227 p.
- Kugler Nóra–Lengyel Kára 2000. *Magyar nyelv 7. Szófajok, szóalakok*. Korona Kiadó, Budapest, 280 p.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2000. *Magyar nyelv 10. Szöveg és stílus*. Korona Kiadó, Budapest, 318 p.
- Ittészné Kövendi Kata (szerk.) 2001. *Magyar–angol zenei szaknyelvi szótár/English–Hungarian Dictionary of Musical Terminology*. Jazzoktatási és Kutatói Alapítvány, Budapest, 269/282 p.